

שאל ודוד - טיפול בלתי אפשרי*

הסיפור "הטיפול" של דוד ושאל (שמואל א' טו 15-23) מצוטט בספרות הטיפול במוזיקה ומשמש אחת העדויות העתיקות ביותר של המקצוע. בעבודתי העיונית בהקשר לשורשי מקצוע הטיפול במוזיקה בעולם העתיק ובחברות מסורתיות חקרתי סיפור תנ"כי זה מזוויות אחדות: מקראית, אתנו-מוזיקולוגית, אורגנולוגית, אמנותית, פסיכולוגית ורפואית. בפרק זה אביא לפניכם חלק מהמחקר ואעסוק במשמעות הטיפולית של כלי הנגינה שדוד השתמש בו, בהשתקפות הסיפור המקראי באמנות החזותית, בהתפתחות אישיותו של שאל, ביחסי הגומלין בינו לבין דוד, בפרשנויות הרפואיות שניתנו במהלך השנים למחלת שאל ובסיבות הפסיכולוגיות לכישלון "הטיפול במוזיקה".

א. כלי הנגינה של דוד:

"ולקח דוד את הפנור ונגן בידו ורוח לשאל וטוב לו" (שמואל א' טז 23)

המוזיקה שימשה בתקופת המקרא בתפקידים מגוונים מאוד. בסוף ימי בית ראשון (587 לפנה"ס) הייתה המוזיקה חלק מהטקסים החברתיים והפולחניים-דתיים. הנה דוגמה מתקופת מלכות שאל במאה ה-11 לפנה"ס: "ויהי כבאך שם העיר ופגעת חבל נבאים ירדים מהבמה ולפניהם נבל ותף וחליל וכנור והמה מתנבאים. וצלחה עליך רוח ה' והתנבית עמם, ונהפכת לאיש אחר" (שם י 5-6). בקטע זה אנו פוגשים במוזיקה המשמשת בנבואה האקסטטית הקדומה. לפי המושגים הטיפוליים של ימינו, וגם אלו של תרבויות מסורתיות, בפסוק זה מוזכרים שני כלים המשמשים לעוררות (תוף וחליל) ושני כלים המשמשים להרפיה ולרגיעה (נבל וכנור). לעניין זה משמעות שיעוד נעמוד עליה בהמשך.

דוגמה אחרת לתפקיד המוזיקה במקרא: "ויהי בבואם בשוב דוד מהכות את הפלשתים ותצאנה הנשים מכל ערי ישראל לשור (לְשִׁיר קי) והמחלות לקראת שאל המלך בתפים בשמחה ובשִׁלְשִׁים" (שם יח 6). כאן אנו פוגשים בשמחה עממית שהנשים המשתתפות בה מלוות בכלי נקישת מטיפוס אקסטטי. מנהג זה נמצא עד היום אצל הבודווים המתגוררים בישראל וכמו כן במצרים, בצפון אפריקה ועוד. באיאר** מציינת כי עבודת המקדש לא התאפיינה בכלי נגינה שהיו שונים מהכלים של חברות אחרות בסביבה. הדבר מאפשר בדיקת כלי הנגינה ששימשו בחיים

* במקור: Sekeles, 1999

** ד"ר בתיה באיאר, מומחית לאורגנולוגיה וחוקרת המוזיקה במקרא, מעירה כי ייתכן שהמוזיקה נעדרה מפולחן המדבר, כי אין היא מוזכרת בהקשר למשכן (באייר 1968, עמ' 757).

היהודיים, בין השאר מציורי כדים וממצאים ארכאולוגיים של עממים שכנים. לעומת זאת ממצאים עדכניים מראים דווקא על ייחודיות של פרקטיקה מוזיקלית יהודית. בתקופת בר-כוכבא (132-35 לפנה"ס) אמנם מופיעים כלי נגינה על מטבעות, אולם אלו מאוחרים מכדי שייתנו מושג אמין על כלי הנגינה המוזכרים בתנ"ך. בסיפור הנודע של דוד ושאול מוזכרת המילה "כינור"***: "ויאמרו עבדי שאול אליו הנה נא רוח אלהים רעה מבעתך. יאמר נא אֲדַנּו עבדיך לפניך יבקשו איש ידע מנגן בַּכִּנּוֹר והיה בהיות עליך רוח אלהים רעה ונגן בידו וטוב לך" (שם טז 16-17). ובהמשך: "ותיה בהיות רוח אלהים אל שאול ולקח דוד את הכנור ונגן בידו וַיָּרַח לְשֹׂאֵל וטוב לו וסרה מעליו רוח הרעה" (שם שם 23).

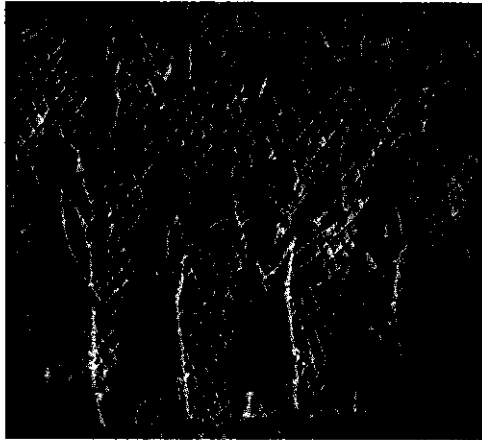
מה היה כלי נגינה זה?

הכינור מוזכר כבר בספר בראשית (ד 21) והמצאתו מיוחסת ליובל "אבי כל ת'פֿשֿ כְּנֹר וְעֹגֹב". אזכורו בתנ"ך מרובים ויש לו מקום מרכזי בעבודת הקודש, בנבואה האקסטטית, בטקסים עממיים ובריפוי. דוד הוא שהכניס את הכינור, את הנבל ואת המצלתיים לבית המקדש: "ויאמר דויד לשרי הלויים להעמיד את אחיהם המשררים בכלי שיר נבלים וכנורות ומצלתים משמיעים להרים בקול לשמחה" (דברי הימים א' טו 16). למוזיקה חשיבות רבה בחיים היהודיים והיעדרותה בחברה היהודית הקדומה יכולה להצביע על מצבי אבל: "אבלה נבלה הארץ אַמְלָלָה נבלה תבל אַמְלָלו מרום עם הארץ ... שבת משוש תַּפִּים חדל שאון עליזים שבת משוש כְּנֹר" (ישעיהו כד 4-8). במצבי אבל נמצא את שירת המקוננות והמקוננים המקצועיים, כנאמר: "ויקונן ירמיהו על יאשיהו ויאמרו כל השרים והשרות בקינותיהם על יאשיהו עד היום ויתנום לחק על ישראל והנם כתובים על הקינות" (דברי הימים ב' לה 25). באיאר ציינה כי תפקידם ותולדותיהם של כלי הנגינה המוזכרים בתנ"ך קשה להבנה, משום שעדיין לא נעשתה סינתזה בין הממצא הבלשני והארכאולוגי ובין מדע המקרא והמוזיקולוגיה (באיאר 1968, עמ' 759). בכל מקרה, שנים נחשב הכינור התנ"כי שדוד ניגן בו לפני שאול ל-harp, ובעברית נוספה טעות על טעות כאשר תרגמו את "כינור דוד" ל"נבל דוד".

מקור שמו של הכינור לא ברור עד היום, אך ידוע שהוא כלי נגינה ממשפחת הלירות (lyre). תיבת התהודה עשויה עץ (ברוש או עץ משובח יותר), והמיתרים מגידי הכבש. אחיזת הכלי מן הגוף כלפי חוץ.

*** המילה "כינור" הלקוחה מן התנ"ך נבחרה בעברית המודרנית לשם הכלי המכונה בלועזית violin.

**תמונה מס' 1: תבליט של 3 שבויים מנגנים בלירה מארמון סנחריב בנינוה.
המוזיאון הבריטי, לונדון. (תיקון כתיב)**

ישנה הנחה שהכוונן היה פנטטוני וכי בגלל המפרט (plectron) הוא שימש כלי ליווי לשירה. קורט זקס מביא את הסברה שמאחר שכתוב כי דוד "ניגן בידו" (שמואל א' טז 23), מדובר בנגינה סולנית ולא בנגינה מלווה (Sachs 1940, pp. 106-108).

יצוין כי ה-harp הוא כלי אחר, בעל מיתרים מאונכים. מבנהו היה גדול, ובשלב מסוים נוספה לו תיבת תהודה (Idelsohn 1929, pp. 8-9). ההיסטוריון הקדום יוספוס פלביוס מספר שהיו לו 12 מיתרים, ואילו ללירה היו בין 3 ל-10 מיתרים.

תמונה מס' 2: Harp

למעשה אין לנו כל מידע מדויק על צלילה של הלירה, וגם ניסיונות השחזור הרבים שנעשו בישראל לוקים בחסר.

תמונה 3: ניסיון שיחזור של לירה מתבליט נינוה 681-705 לפנה"ס

עם זאת צלילה של הלירה נחשב לעדין, לירי ומתוק, והנגינה בה (כלומר, בכינור) הייתה נפוצה בקרב המעמדות המשכילים. חלוקת כלי נגינה ל"אציליים" לעומת "עממיים" ידועה גם בימינו, ודוגמה לכך הוא העוד (Ud) ממשפחת הלאוטות, המשמש כלי אמנותי של המשכילים בארצות ערב. בהיות הכינור, כאמור, בעל צליל לירי, ראו בו נערי שאול המלך כלי מתאים להרגעה ולטיפול במצבי הרוח הקודרים של מלכם. כלי המתאים במיוחד לאדם השייך למרום העם, בניגוד לכלי הנקשה והנשיפה שהיו בשימוש לעוררות בטקסים עממיים-המוניים.

הבחנה זו בין כלי נגינה אורפיים לכלי נגינה דיוניסיים, או בין כלי נגינה בעלי כושר הרפיה לכלי נגינה בעלי כושר עוררות, נשארה חשובה בטיפול במוזיקה לאורך כל ההיסטוריה ועד לימינו. עדויות לכך נמצא במיתוסים קדומים בעולם המוסלמי והיהודי בימי הביניים וגם במודלים עדכניים בטיפול במוזיקה (Sekeles, 1996).

ב. התפתחותו של שאול:

"שאול בחור וטוב... משכמו ומעלה גבה מכל העם" (שמואל א' ט 2)

עד להמלכתו של שאול היה אלוהים השליט על עם ישראל בלא כל צורך במלך בשר ודם. והנה הגיעה עת שבה התרופפו הסדר והמשמעת הפנימית, והעם מבקש ישות חיצונית, מלך כלכל העמים: שמואל הנביא הזקן שם את בניו לשופטים, אך הם אכזבו אותו, הטו משפט וסטו מדרך הישר. בסיטואציה זו של אכזבה מבניו

שלו נדרש שמואל מהעם למלך: "עתה שימה לנו מלך לשפטנו ככל הגוים" (שם ח 5). באותה שעה נשלח שאל לבקשת אביו לחפש אתונות שאבדו לו. הוא מתואר איש ממוצא פשוט, טוב לב, נחבא אל הכלים ופיזית משכמו ומעלה גבוה מכל העם. המפגש בין שאל ושמואל הנביא גורלי: בלא אמביציה או הכנה מוקדמת ובלא ידע אישי או לאומי על מהות תפקידו נמשח שאל למלך בידי שמואל, אותו שמואל הנביא שעמדתו הנפשית מלכתחילה מתנגדת למלוכה בכלל ולשאל בפרט. גם אחדים מהעם בזים לשאל: "אמרו מה ישענו זה ויבזהו ולא הביאו לו מנחה ויהי כמחריש" (שם י 27). ברטל מציין כי גישתו של שמואל לשאל ולמלוכה והשקפתו נבעו ממניעים סותרים: "...a mixture of religious and constitutional," (ברטל, 1982, עמ' XIII).

אכן, בתחילה אין שאל מגיב לדברים אלו, הוא בולע את כאבו ומחריש, אוגר עלבונות וכעסים, כי עדיין עליו להוכיח את מלכותו. אולם כאשר צולחת עליו רוח האלוהים במלחמתו עם העמוני, הוא מנצח, מתקבל באהדה בקרב העם ומלכותו מתחדשת: "ויאמר שמואל אל העם לכו ונלכה הגלגל ונחדש שם המלוכה" (שם יא 14-15). הנביא שמואל מחדש בניגוד לרצונו את מלוכתו של שאל תוך שהוא ממשיך להביע ספקות וחוסר תמיכה במלך. הוא שב ומזכיר כי עצם בחירת מלך היא מעשה רע, משגר מסרים כפולים ועוזר לחיזוק האמביוולנטיות וחוסר הביטחון של שאל ושל העם כאחד (שם יב 17-19). כל שגיאה שעושה שאל, ולא משנה סיבתה, מתקבלת אצל שמואל בכעס גדול, באיומים ובנבואות קודרות: "ועתה ממלכתך לא תקום... כי לא שמרת את אשר צִוָּךְ ה'" (שם יג 14). שאל עומד במבחנים קשים מנשוא ומפתח רגשות קיצוניים של חמלה מצד אחד ואכזריות מצד שני: "ויחמל שאל והעם על אגג" (שם טו 9); "וימת ביום ההוא שמנים וחמשה איש... ואת נב עיר הכהנים הכה לפי חרב" (שם כב 18-19). הוא עובר טלטלות רגשיות עזות של אהבה וקנאה כלפי בנו יהונתן אשר הפר את שבועת אביו ואכל דבש אסור (שם יד 27-29). לפי שבועתו היה על שאל להרגו אך העם פודה אותו. עניין זה של הריגת בן או בת בגלל נדר אב מוכר לנו בתנ"ך מסיפור יפתח ובתו, ויש בו עמידה קשה ביותר בניסיון האמונה (שופטים יא 29-40). אמנם חיי יהונתן ניצלים, אך הנזק הרגשי כבר נגרם והיחסים ביניהם נסחפים לקונפליקט בלא מוצא. גם היחסים עם בנותיו עולים על שרטון האמביוולנטיות. בו בזמן שמואל ממשיך לדכא את רוחו של שאל ומודיעו שאלוהים מאס בו מלהיות מלך. שאל מתחנן ומבקש עזרה, אך שמואל נשאר נוקשה ומודיע לו כי מלכותו תינתן "לרעך הטוב ממך" (שמואל א' טו 28). מכאן ועד למותו של שמואל פוסק הקשר בין המלך לנביא, ושאל נותר בלי תמיכה מעשית ורוחנית.

כאשר שמואל מדבר על מלך חדש הוא מרמז על דוד, צעיר בנו של ישי. דוד מתואר בתנ"ך "אדמוני עם יפה עינים וטוב ראי" (שם טז 12). שאל עדיין אינו יודע על האירוע, אך באזור מגוריו של ישי, בבית לחם, כבר נפוצה השמועה. שאל המבועת, שהוכרח לתפקד ולפתח מעמד חדש וסבוך, המסוכסך עם בנו האהוב

יהונתן, הנטוש על ידי הנביא המייצג את החוסן המוסרי של האל - שאול מוחלף בצעיר ממנו, המתואר כמוצלח ממנו, אשר כבר קודם לכן חדר לביתו בהיותו נגן מופלא, נגן המסוגל לעזור למלך ולסלק את הרוח הרעה המבעתת אותו, אך בו בזמן הוא מטפס במעלה ההייררכיה בביטחון רב.

בתחילת יחסיהם נראה כי שאול אוהב את דוד ואסיר תודה לו על עזרתו. אך גם העם אוהב את דוד, יהונתן בנו של שאול אוהבו, נשים אוהבות אותו, בתו של המלך נישאת לו מאהבה. דוד מוקף ומוצף באהבה ושואל הולך ונחנק בבדידותו. מיכל ויהונתן, ילדיו של שאול, עומדים לצד דוד כנגד אביהם. שאול מרגיש נרדף, מיטלטל בין אהבה לשנאה, אובססיבי ברצונו להשמיד את דוד: "כי קשרתם פלכם עלי ואין גלה את אָזני את אָזני בני עם בן ישי ואין חלה מכם עלי וגלה את אָזני כי הקים בני את עבדי עלי לארב כיום הזה" (שם כב 8). בסופו של דבר נרטשים אותו גם עבדיו: בראשית מחלתו דאגו עבדיו להביא את דוד הנגן לרפא את נפשו, ואילו עתה, כששאול מאבד שליטה, הם מסרבים לפקודותיו והוא נותר בלתי מוגן. בהדרגה רגשות הרדיפה שלו מופנים באכזריות כלפי חוץ עד לשיא שבו הרג 85 כוהנים שסירבו לגלות לו את מקום הימצאו של דוד (שם כב 18-19).

בה בעת מגביר דוד הנמלט על נפשו מפני שאול את כוחו ושליטתו, ובשני סיפורים נקלע שאול במהלך רדיפתו אחר דוד למצב שבו ניתן לדוד להרגו (שם כד; כו). אך דוד אינו עושה זאת ומוכיח לכל כי יכול היה להרוג את המלך, אך חס על חייו בהיותו הנבחר למשיח האל. לנוכח התנהגותו של דוד ניחם שאול, בוכה ומראה מידה מסוימת של השלמה והבנה, אך עד מהרה הוא חוזר לרדיפתו ולנרדפותו. במצב של ייאוש וחוסר תמיכה הוא פונה בצר לו לבעלת האוב: "בקשו לי אשת בעלת אוב ואלכה אליה ואדרשה בה" (שם כח 7). באירוע זה הוא מקבל את מכת הגרוץ הסופית: בעלת האוב מעלה את שמואל הנביא והלז מנבא לו שיאבד את ממלכתו לידיו של דוד. שאול נתקף בחרדה איומה, הוא רעב ואומלל וכוחו נחלש. דוד ממשיך להצליח, לבסס חוקים צודקים (שם ל 22-25) ולנצח במלחמות רבות. שאול מכותר יותר ויותר בשיגעונו, בבדידותו, בחוסר השליטה שלו בעצמו ובאחרים. כך מנסח זאת יהושוע בכרך: שאול מממש את הפרנויה של עצמו בכך שהוא מאלץ את יקיריו לפנות נגדו (בכרך, 1975).

שיא הטרגדיה מתרחש כשהוא מאבד את שלושת בניו בידי הפלישתים. הוא מבקש מנושא כליו להקדים ולהרגו, שמא ייפול גם הוא בידי הפלישתים, אך הלז מסרב ושואל נאלץ להתאבד בנפלו על חרבו הוא (שם לא). בזאת תמה פרשת חייו של אחד העם אשר נאלץ להפוך למלך, שלט כ-20 שנה שבהן ביסס את מוסד המלוכה, ובהדרגה בסוף חייו לא היה מסוגל לעמוד במשימה: הלחצים שהופעלו עליו, המסרים הכפולים שקיבל משמואל הנביא, קשיי ההתמודדות עם דוד שהיטיב עמו ובו בזמן גזל ממנו את אהבת ילדיו ואת אהבת העם, האכזבה מבנו יהונתן אשר היה מועמד טבעי להמשך המלוכה, טלטלות רגשיות שהתפתחו לכלל תחושת

רדיפה עמוקה - כל אלו הוליכו אותו במסלול ברור של אבדן נפשי ופיזי. המוות היה בלתי נמנע.

אחדים ממפרשי התנ"ך טוענים כי שאול מילא את החסר לו (לאחר שאלוהים סר ממנו) על ידי רוח רעה, שיגעונית ומטילת אימה, שאפשרה לו עוד נשימה מלכותית קצרה. בסך הכול אין לשכוח כי שאול, שחי בשלהי המאה ה-11 לפנה"ס שלט תקופה לא מבוטלת של כ-20 שנה.

ברטל טוען ש"סופרי דוד" (Biblical Narrators) עשו ככל יכולתם להמעיט את ערכו של שאול, ולכן הדגישו את הקונפליקטים שהיו לו מבית ומחוץ, ובמיוחד את תקופת חייו האחרונה שבה אכן התמוטט כליל.

למרות מותו הטרגי של שאול אין להכחיש כי פעל רבות:

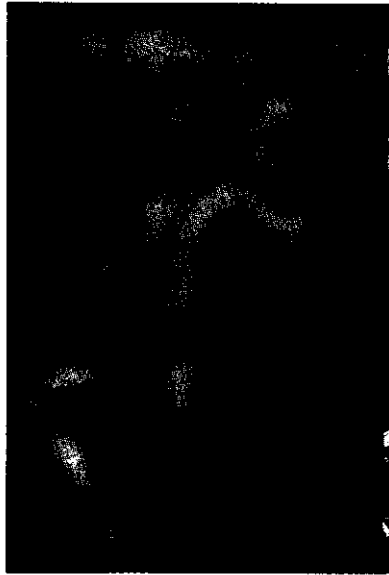
"His reign brought about so many changes that even his tragic end could not undo them: The monarchic system took root, the Tribes of Israel did not return to the state of ...every man doing what was right in his own eyes"
(ברטל, 1985, עמ' XV).

ג. תפיסת שאול ודוד באמנות החזותית

מעניין ביותר לעקוב אחר שתי דמויות אלו והיחסים שביניהן בתולדות האמנות החזותית. מתוך הדוגמאות הרבות בחרתי ייצוג זעיר: במקדש העתיק של **דורה אירופוס** (מזרחית לחוף הסורי) משנת 256 לספירה מתואר דוד הנגן, ודמותו מושפעת מהתפיסה של אורפאוס היווני. תפיסה זו הייתה מקובלת מאוד גם בעולם העתיק וגם בימי הביניים. אכן, דוד כאורפאוס ניגן בכלי בעל אופי היפנוטי, מרגיע ובעל כוח קסימה. על דלתות כנסיית **סן אמברוג'ו** במילנו מן המאה ה-11 לספירה (במקור מן המאה ה-4) מתואר דוד המשסע ארי, נלחם בגלית ומנגן לפני שאול. הרוח הרעה של שאול מתוארת בדמות של נחש. הנחש ידוע כבר מספר בראשית כסמל לפיתוי ולהתפתות, סמל שעונש בצדו.

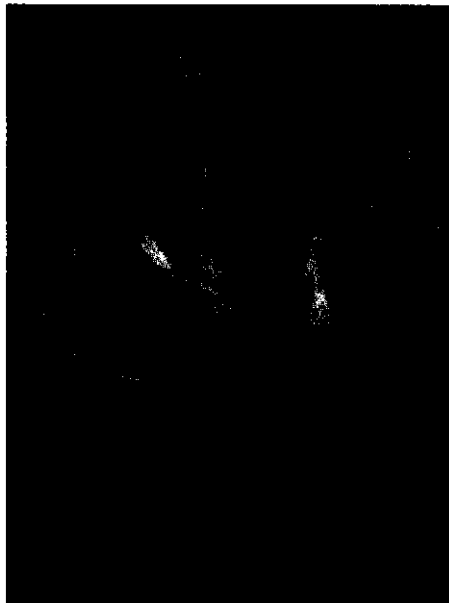
"שאל ודוד" של **רמברנדט** (לערך 1660, נמצא במוזאון מאוריציוס בן האג) מתאר את דוד אדמוני שער, קטן וכפוף, דחוק בפינה, מנגן לפני שאול כשהוא רכון על נבל (Harp) במעין ריכוז עמוק. בניגוד למסורת האמנותית של התקופה, אשר אמרה כי אם אין מגע בין הדמויות עליהן לקיים לפחות קשר עין, בין דוד לשאל אין קשר כזה. נראה כי רמברנדט ניסה להעביר את המשמעויות התנייכיות של הסיפור הטרגי מעל ומעבר לחוקי הציור. את שאול הוא מתאר מוחה את דמעותיו, והבעתו עייפה, סובלת ומזועזעת. גם הכתר נראה כבד על ראשו השחוח. נשים לב כי הציירים נותנים בידו של דוד כלי המוכר להם מתרבותם הם, בלי התחשבות באמנות ההיסטוריות. דבר זה מקובל מאד בציור, ודוגמה לכך הוא **רפאל** המצייר את האל אפולו עם כלי ממשפחת הוויולה דה גמבה, שהוא כלי נגינה שקיבל את איפיוניו המובהקים במאה ה-15.

תמונה מס' 4: פריט מתוך פרסקו המצוי בותיקן: The Parnassus 1509

מרק שגאל צייר את דוד מחזיק בידו מנדולינה, לבוש באופן מודרני, סיגריה בפיו ופניו צוהלות (1914-1915). אכן, יחסי הגומלין שבין שאול ודוד יכולים להיות אקטואליים בכל תקופה היסטורית שהיא, והעובדה שהסיפור הוא מן המאה ה-11 לפנה"ס אינה משנה את היבטיו הכלל-אנושיים.

תמונה מס' 5: דוד מנגן במנדולינה

הצייר הישראלי איבן שוובל עסק באופן אינטנסיבי בנושא של שאול ודוד והעביר את הסצנות לא פעם לנוף המודרני, כמו למשל בציור מ-1983 שבו נראה דוד רוקד במורד רחוב יפו בירושלים. בציורו מ-1995 "דוד מנגן בפני שאול" מעניין לצפות ביחסי הגומלין בין דוד ושאול לפי עמדתם הגופנית: דוד עומד וגבו אל שאול, בידו הוא מחזיק כלי ממשפחת הלאוטה ופניו מופנות לאי שם נכחו. הבעת פניו מעט קשה ובוודאי לא אמפתית. שאול עומד מאחורי דוד, ידיו פרושות לפני בטנו, כאילו הוא חש כאב או כאילו הוא רוצה ללפות דבר מה בחזקה. פניו מביטות על ראשו של דוד - הנמוך ממנו - ומבטו לפי הרגשתי מזרה אימה ורדוף. צבעי גלימתו של דוד בהירים ואלו של שאול אדומים-סגולים. החלק העליון של קרקפת שאול מחוק-מטושטש, ובעיני הדבר יכול לסמל את הבלבול של שאול (Schwebel, 1997). (p. 35)

תמונה מס' 6: דוד מנגן בפני שאול

בציור אחר מאותו קובץ (עמ' 29) נראה את דוד המכה את גוליית בעמק האלה. העמק נראה כפי שהוא בימינו, ובין דוד הקטן לבין גוליית הענק יש צלחות טלביזיה מודרניות. גם כאן דוד בהיר בגדים, וגוליית אדום וענק. סביבתו של דוד לבנה, וגוליית כאילו שאוב או נוטה לתוך האדמה המאדימה והנוזלת כדם.

אלו כאמור רק דוגמאות ספורות מתוך עושר ענק של דוגמאות ויזואליות אשר מלמדות אותנו על עצמת הסיפור התנ"כי, האקטואליות שלו ואופן התבטאותו הייחודית ביצירתו של כל אמן.

ד. היבטים אבחנתיים:

"הצבי ישראל על במותיך חלל איך נפלו גיבורים" (שמואל ב' א 19)

קו ההתפתחות של שאול היה למעשה מספיק כדי לערער את מצבו הנפשי ולהעמידו על פי התהום. אולם יש מפרשים הטוענים למחלה שהייתה נתון מקדים. אף על פי שההוכחות נרמזות בלבד ואין להן סימוכין מעמיקים בכתובים, ראיתי חובה לעצמי להביאן כאן:

א. לעניין הצורה החיצונית של שאול, "משכמו ומעלה גבה מכל העם" (שמואל א' ט 2), ישנן שתי התייחסויות: האחת אומרת, לפי תורת הטיפוסים, שהיה לו כנראה מבנה אסתני האופייני לחולים סכיזואידים. השנייה אומרת שייתכן שהיה לו גידול בבלוטת יתרת המוח (Pituitary tumor) שגרם לגדילת-יתר פתולוגית: Acromegalo Gigantism. גדילה זו מתפתחת בהדרגה ובגיל 40-50 מתחילה לגרום לכאבי ראש ולתופעות של דיכאון וזעם (Levin, 1965). מובן שאפשר גם לראות בגובהו של שאול תכונה חיובית שהבליטה אותו משאר העם ולטעון כי "סופרי דוד" ניסו לצמצם את תכונותיו הכריזמטיות של שאול ולהכפישו ככל האפשר. אגב, לוי מפרש את הטלת הכידון של שאול על דוד וסבור שהיא נובעת מהפרעה בראייה ההיקפית, הפרעה האופיינית ללחץ של הגידול שתואר. לוי אינו מתייחס להתפתחות הנפשית של שאול אלא אך ורק להיבט הביולוגי של נזק מוחי מדורג.

ב. השינוי אצל שאול החל בפגשו את חבל הנביאים האקסטטיים. ייתכן כי הרוח הרעה לא הייתה אלא מצב נפשי של התנבאות אקסטטית הנראית כחוסר שליטה.

ג. קבוצה שלמה של חוקרים ראתה ברוח הרעה שתקפה את שאול עניין של מלנכוליה, דיכאון או מצב פסיכוטי (Kummel, 1969, PP. 189-209).

ד. אחרים ראו בהתקפיו מצבים אפילפטיים בגלל נפילותיו: "וימהר שאול ויפל מלא קומתו ארצה" (שם כח 20). האפילפסיה נחשבה ל"מחלה הקדושה" המכשירה את החולה להתנבאות (Alvin, 1975, p. 53). אולם יש לזכור כי שאול מתואר נופל לאחר שנתקף בחרדה אדירה אצל בעלת האוב, לכן אפילפסיה איננה חייבת להיות הסיבה.

ה. ההסבר העממי תולה את התקפותיו של שאול באמונה במחלות שדים, דהיינו ב-Possession. ההתקפים ששאול סבל מהם נראים לפרשנים אלו תואמים השתלטות של שד או שדים על האדם, לפי האמונות שהיו ושעדיין נהוגות בחברות מסורתיות רבות. אגב, בגרסה היוונית לתנ"ך, תרגום השבעים (ספטואגינטה), מוסבר שהרוח הרעה שנקח (choked) את שאול. גם ההיסטוריון יוספוס פלביוס (100-37 לפנה"ס) מספר כי שאול סבל מרוחות רעות שגרמו לו להשתנקות. המרפאים ידעו רק להציע לו תרופות קסימה מוזיקליות שתוכלנה לגרש רוחות אלו.

ו. יש המפרשים את יחסו הראשוני האוהב של שאל לדוד ומגלים בו תחושות הומוסקסואליות, וכך גם באשר לקנאה ביחסים הקרובים שהתפתחו בין דוד ליהונתן בן שאל, שגם הם עצמם עשויים להיראות הומוסקסואליים (Alvin, 1975, pp. 54). עניין זה מסתמך על פסוקים אחדים, למשל: "ויהונתן בן שאל חפץ בדוד מאד" (שמואל א' יט 1); "ויוסף יהונתן להשביע את דוד באהבתו אתו כי אהבת נפשו אהבו" (שם כ 17). ולאחר מותו של יהונתן מקונן דוד ואומר: "צר לי עליך אחי יהונתן נעמת לי מאד נפלאתה אהבתך לי מאהבת נשים" (שמואל ב' א 26).

עד כאן הפרשנויות הניתנות לפרדיספוזיציה הרפואית של שאל. עם זאת יש לזכור כי החשדנות ורגשות הרדיפה שמפתח שאל לא היו דמיוניים. דוד אכן תופס בהדרגה את מקומו של המלך: הוא יפה תואר, אמביציוזי, בטוח בעצמו לאור הצלחותיו במלחמות, באהבות ובכל אשר יפנה. הוא נגן מופלא, ובאמצעות נגינתו מצליח בתחילה להיטיב עם שאל ולעזור לו בהתמודדותו עם קשיי התפקיד. גם בלא כל אבחון מקדים הביאה התפתחות היחסים בין שאל ודוד באופן טבעי להידרדרות במצבו הנפשי של המלך ולרגשות קשים של חשדנות, קנאה, אמביוולנטיות, אובססיה של השמדה ושינויים קיצוניים במצב הרוח.

יש לציין כי ביהדות כעס, עצבות וחוסר שליטה נחשבים אצל נושא תפקידים חשובים לפוגמים בנפשו ובכושר השיפוט שלו. אין ספק ששאל נחשב כמעט לכל אורך דרכו המלכותית לבלתי ראוי, כך לפחות לפי התיאור התנ"כי. כאמור לעיל, לא כל חוקרי המקרא רואים זאת כך. אריה ברטל הקדיש ספר מחקר שלם לאישיותו ולממלכתו של שאל, והוא סבור כי נעשה עוול גדול לשאל בהדגשת כישלונותיו ובהתעלמות מהישגיו הבולטים (ברטל, 1985, עמ' 159).

ה. האמנם טיפול במוסיקה?

בנוגע לסיטואציה הנפשית המתוארת לעיל נשאלת השאלה: במה יכלה לתרום נגינתו של דוד לשיפור מצבו הנפשי של שאל? אנסה לענות על שאלה זאת מתוך הניתוח שהובא לעיל, המביא בחשבון את כלי הנגינה כפי שידוע לנו היום מחקר האורגנולוגיה המקראית, את מצבו של המטופל ואישיותו לפי התיאורים המקראיים ואת החשיבה הפסיכו-פיזיולוגית העדכנית.

בריפוי המסורתי נמצא שני כיווני טיפול הנעזרים במוזיקה: (1) עוררות - Excitation (2) הרפיה - Relaxation.

מצבי עוררות נוצרים כאשר המוזיקה, המבוצעת בדרך כלל בתופים ובכלי נשיפה, מעוררת תנועה נמרצת. המשתתפים רוקדים בקבוצה ומקבלים את תמיכת הקהילה כולה. המעשים והמילים המלווים את הריפוי האקסטטי הם בעלי משמעות סימבולית ומגית ואין ייעודם להרחיב את מידת מודעותו של המטופל. מטרתם לפרוק ממנו פיזית תכנים מעיקים ולאפשר לו טהירה.

ההרפיה מכוונת להרגיע על ידי מוזיקה מתונה, המבוצעת בדרך כלל בכלי מיתר או בשירה, כאשר החולה אינו פעיל אלא סביל וקולט. גם כאן למילים תפקיד מגי וסימבולי (Sekeles, 1996).

כאמור לעיל, הכינור (ממשפחת הלירות) מסוגל ליצור מצבי הרפיה ורגיעה. הרפיה יכולה להיות פתיחה מצוינת לטיפול, ליצירת יחסי אמון בין-אישיים ועוד, אך האם די בה? כלום די בטיפול קולטני מהסוג שסיפק דוד לשאול? האפשר בכלל ליצור הרפיה לנוכח הפרטים הידועים לנו על המטופל ועל המטפל? גם בלא התעמקות ביחסים הבין-אישיים הסבוכים בין שאול לדוד אנו יודעים כי הרפיה לא תמיד יכולה לספק את הצרכים של המטופל הסובל מרגשות עזים שאין להם פורקן. שאול יכול היה להירגע מצלילי כינורו של דוד בראשית יחסיהם, כאשר הוא עדיין האמין בו, אהב אותו ונתן בו אמון. אולם אפילו אז, לאחר זמן חדלה ההשפעה המיטיבה של הטיפול וחזרו התקפי הזעם הקשים.

יחסי מטפל-מטופל: ברור שאין החשיבה העתיקה בנושא זה דומה לחשיבה הטיפולית של ימינו אנו. ועם זאת האדם ורגשותיו לא השתנו: דוד הצעיר משאול, המוצלח והנאה ממנו, כובש בהדרגה את לבבות משפחת שאול והעם, גורם לשאול לאסירות תודה ואהבה המהולות בקנאה, שנאה, רגשות רדיפה וחוסר אונים. דוד עצמו, אף שסופרי ספר שמואל מעמידים אותו בסיפור זה באור מוצלח וחיובי, איננו נקי מרגשות של כיבוש, ניצחון ושליטה על החלש. העובדה ששאול משליך עליו את רגשותיו הפרנואידיים איננה מפתיעה. דוד אינו מסוגל לגלות אמפתיה לשאול משום שהוא מעורב רגשית באופן הקיצוני ביותר: בקשרי משפחה, בגזלת אהבת הילדים, בהיותו "מטפל - לא מטפל" ובעובדה שנהנה מחיבת העם ומהערצתו. דוד אינו דמות אובייקטיבית, דוד הוא דמות מעורבת ובת-תחרות. יחסים אלו, לפי כל אמת מידה, כוללת זו המסורתית, אינם מאפשרים טיפול של הרגעה. המצב דרש בלא ספק תמיכה סביבתית (דבר אשר נמנע משאול לחלוטין כי אפילו האל והנביא שמשח אותו למלך זנחו אותו והמירו אותו) וכן חוסן נפשי שנראה ששאול לא ניחן בו. לנוכח כל הנאמר לעיל, אין ספק שטיפול יעיל ומוצלח לא היה יכול להתקיים בין דוד לשאול. אפילו אם נניח שלשאול לא הייתה בעיה בסיסית רפואית, עדיין נראה כי מנקודת היבט פסיכולוגית חסרו דברים רבים: שמירה על ריחוק וחוסר מעורבות אישית, אמפתיה אך לא הזדהות והתבוללות, פיתוח יחסי אמון, הענקת מסגרת בטוחה, הפיכת הטיפול הקולטני לפעיל וחיזוק כוחות האגו של המטופל - כל אלו לא התקיימו כאן, ולפיכך טיפול זה נדון מלכתחילה לכישלון. ברצוני להדגיש לסיום כי עלינו להיזהר בבואנו לצטט את הסיפור התנ"כי העתיק כדוגמה נפלאה לטיפול במוזיקה. אכן, זוהי דוגמה נפלאה, ואפשר ללמוד ממנה על גבולותיה ומגבלותיה של מוזיקה לשמה בטיפול, ובאנלוגיה על סיבות אפשריות לכישלון טיפול.

"בכל פעם שאבא שלי, הכנר, היה מנגן לי בכינור,
הייתי מרגיש שעל אף הקסם והרוגע שפיזרו
הצלילים הייתי מוכן להבקיע את מעטפת הקולות
ולתקוע בו סכין. מבחינה זו אני חושב שאני דומה
לשאול המלך"

(י"כ, במהלך טיפול במוזיקה, 1987).

ביבליוגרפיה

- באיאר, ב' (1968), "נגינה וזמרה", בתוך: קסוטו, מ' (עורך), אנציקלופדיה מקראית,
כרך ה', עמ' 755-782, ירושלים: מוסד ביאליק.
בכרך, י" (1975), מה בין שאול ודוד, ירושלים: פלדהיים.
ברטל, א' (1985), מלכות שאול - המלך הראשון בישראל, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד
(עברית עם סיכום באנגלית).

- Alvin, J. (1975), *Music Therapy*, London: Hutchinson.
Bayer, B. (1963), *The Material Relics of Music in Ancient Palestine and in its
Environs*, Tel-Aviv: Israel Music Institute.
Idelshon, A. Z. (1929), *Jewish Music*, New York: Tudor Publishing Company.
Levin, S. (1965), "Saul Illness", *The Central African Journal of Medicine*, 11, pp.
301-302.
Kummel, W. (1969), "Melancholie und die Macht der Music", *Medical History*,
4, pp. 189-209.
Sachs, C. (1940), *The History of Musical Instruments*, London: Dent & Sons.
Schwebel, I. (1998), *David, the King: from the book of Samuel and Kings*,
Jerusalem: A Stabilized Chaos Publication.
Sekeles, C. (1996), *Music: Motion and Emotion*, 1st chapter, St. Louis: MMB.
Sekeles, C. (1999), "The Tragedy of David and Saul", *9th World Congress of
Music Therapy*, Washington D.C., November 17-22.